ResearchGate

See discussions, stats, and author profiles for this publication at: https://www.researchgate.net/publication/344166786

مةلاييَ جزيرى

Conference Paper · August 2020

CITATIONS
0

READS
131

1 author:

Osman Hamad Dashti
Koya University
34 PUBLICATIONS **0** CITATIONS

SEE PROFILE

All content following this page was uploaded by Osman Hamad Dashti on 11 September 2020.

The user has requested enhancement of the downloaded file.

مەلایێ جزیری

مامۆستای یەکەمی شیعری کلاسیکی کوردی

پ. د. عثمان حمد خضر دەشتی

زانکۆی کۆیە/ فاکەڵتی پەروەردە

بەشی زمانی کوردی

د ئیقلیمێ سوخەن میرم، د شعرێ دە جەهانگیرم
(ویعلــوا موکــب العشــاق اعلامــي ورايــاتي)

پێشەکی:

ئەدەبی نووسراوی کوردی لەماوەی تەمەنی هەزار ساڵەی خۆیدا، بەسەر چەند قۆناغ و قوتابخانەدا دابەش دەبێت، کە هەر یەکەیان بەگوێرەی چەند سیما و خەسلەت و تایبەتمەندییەوە دەستنیشاندەکرێت و لەوەی دیکەیان جیا دەکرێتەوە، لەوێنەی:

- ناوچە و سنووری جوگرافی دەستنیشانکراو.
- هەبوونی میرایەتی و پشتیوانەیەکی سیاسی تایبەت.
- دیالێکت و زمانی ئەدەبی سەربەخۆ.
- تایبەتمەندی ئەدەبی و هونەری خودی قۆناغ و قوتابخانەکە، تا ئەوەی بووە بە نەریتێکی ئەدەبی باوو بڵاو لەسەردەمێکی دیاریکراودا، کە لە ئەوانی دیکەی جیا دەکاتەوە.

ئەم قۆناغ و قوتابخانە ئەدەبییانە لە ڕووی مێژووییەوە بەم شێوەیە هاتوون و پەرەیان سەندووە:

١- قۆناغی ئەدەبی کۆنی کوردی؛

أ- قوتابخانەی ئەدەبی لەک و لوڕ.

ب-قوتابخانەی ئەدەبی گۆرانی.

٢- قۆناغی ئەدەبی کلاسیکی کوردی؛

أ- قوتابخانەی ئەدەبی کوردیی باکوور (بۆتان).

ب- قوتابخانەی ئەدەبی کوردیی ناوەڕاست (بابان).

٣- قۆناغی ئەدەبی نوێی کوردی.

٤- قۆناغی ئەدەبی هاوچەرخی کوردی.

ئەم قۆناغ و قوتابخانە ئەدەبییانە لەگەڵ ئەوەیدا لە زەمان و زەمینی دوور و لێکدابڕاودا پایەداربوون و، هیچ کامیان درێژەپێدەر و لەسەر بناغەی ئەوی تریان دانەمەزراون، بەڵام بەهەموویان ئەڵقەکانی زنجیرەی ئەدەبێک پێکدەهێنن، کە ئەویش ئەدەبی میللەتی کوردە.

وەکو لە پێشەوەش ئاماژەی پێدرا هەر یەکێک لەم ڕێباز و قوتابخانە ئەدەبییانە، لە چوارچێوەی قۆناغەکەی خۆیدا، بە کۆمەڵێک خەسڵەت و تایبەتمەندی جوگرافی – سیاسی – زمان و دیالێکتی ئەدەبی و، تایبەتمەندی هونەری جیاواز دەناسرێتەوە، کە لێرەدا ماوەی باسکردنیان نابێتەوە و دەکرێ لێکۆڵینەوەی تایبەتیان لەبارەوە بکرێت.

ئەوەی کەوا لێرەدا مەبەستی ئێمەیە قۆناغی ئەدەبی کلاسیکی کوردییە، بەتایبەتیش بەشی یەکەمی کە بریتییە لە ڕێباز و قوتابخانەی ئەدەبی کلاسیکی کوردیی باکوور (بۆتانی)، کەوا لە زۆر ڕووەوە خاوەنی چەندین نیشانە و خاسیەت و تایبەتمەندییە[*]:

١- لە سەرەتاکانی سەدەی حەڤدەهەم و لە ناوچەکانی باکووری کوردستان هاتۆتە ئاراوە.

٢- لەژێر هەژموون و کاریگەری ئەدەب و ڕۆشنبیری عەرەبی و ئیسلامی، بەتایبەتیش فارسی، هاتۆتە کایەوە.

---

[*] کە باس لە قۆناغ و قوتابخانەی (کلاسیک) دەکرێت لەئەدەبی کوردیدا، بەتایبەتیش شیعری کلاسیکی کوردی، مەبەست ئەو ئەزموون و سامان و نەریتە ئەدەبییە کۆن و ڕەسەن و دێرینەیە، کە لەسەر بنەمای چاولێکەری و لاسایی بنەڕەت و یاسا و دەستوورەکانی ئەدەبی کلاسیکی (ڕۆژهەڵاتیی و ئیسلامی/ عەرەبی و فارسی و تورکی) هاتۆتە کایەوە و لە پاشان بووە بە سامان و بە میراتێکی گەورە و دەوڵەمەند بۆ مێژووی ئەدەبی کوردی، کە بە هیچ شێوەیەک لەسەر بنەما و پرەنسیپەکانی ڕێبازی ئەدەبی کلاسیکی ئەوروپا نەخوڵقاوە و دروست نەبووە. لەگەڵ ئەوەی هەندێ سیما و تایبەتمەندی هاوبەش، (لەگەڵ جیاوازی زەمین و زەمانیشدا) لەنێوان ئەدەبی کلاسیکی ڕۆژهەڵات و (لەو نێوانەشدا ئەدەبی کوردی)، ڕۆژئاوادا هەیە. بەڵام هەر چەشنە بەراورد و ڕەتکردنەوەیەکی (کلاسیکی کوردی) لەگەڵ بنەماکانی کلاسیزمی ئەوروپی، خۆی لەخۆیدا لە ڕووی میتۆدەوە نەگونجاوە و خاڵی دەستپێکی (بەراورد و بردنەوەسەری کلاسیکی کوردی بۆ کلاسیکی ئەوروپی) لەسەربناغەیەکی دروست دانەمەزراوە. لێرە بابەت و مەبەست کلاسیکی ڕۆژهەڵاتە، کە ناکرێت بە بەهانەی نائەوروپی بوونی ڕەتبکرێتەوە. بۆ ئەم مەبەستە بگەڕێوە بۆ:

- بەصیر، کامل حەسەن (پرۆفیسۆر)، ١٩٩٠، وێژەی کوردی و ڕەخنەسازی، چاپخانەی دار الجاحظ، بەغدا، ل ٨١ – ٩٨.

- بێدار، جمال حبیب الله، ٢٠١٢، دەروازی شیعرناسین، نارین بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە، هەولێر، ل ١٦٨.

- گەردی، سەردار ئەحمەد (د)، ٢٠٠٩، شیعری کلاسیکی ڕۆمانسی کوردی، گۆڤاری (الاستاذ)، ژمارە (٩٥)، کلیة التربیة (ابن رشد)، جامعة بغداد.

٣- بۆ یەکەمجار ئەدەبێکی بەرز و توکمەی داهێناوە، (ئەدەبی دیوانی)، لە ڕێگەیەوە هەموو تایبەتمەندییە ئەدەبی و هونەرییەکانی شیعری کلاسیکی ڕۆژهەڵاتی بەشێوەیەکی موتەکامیل هاتوونەتە نێو ئەدەبی کوردییەوە.

٤- پشتیوانەیەکی سیاسی و شارستانیشی هەبووە، کە بریتی بووە لە میرایەتی بۆتان و ژیانی پێشکەوتووی شارنشینی پایتەختەکەی جزیرە.

٥- لەسەر دەستی ڕابەر و پێشەنگ و داهێنەرێکی وەکو (شێخی جزیری/ ١٥٦٨ – ١٦٤٠) پایە و بناغەکانی لە ئەدەبی کوردیدا داڕێژراون، کەوا بەم هەوڵ و داهێنانەی بووە بە مامۆستای یەکەم لە شیعری کلاسیکی کوردیدا.

٦- ئەم ئەزموونە ئەدەبییە بۆ ماوەیەکی درێژ بووە بە نەریتێکی ئەدەبی زاڵ و باو و بەرفراوان، لە شێوەی ڕێباز و قوتابخانەیەک کە دەیان شاعیری پێشکەش بە مێژووی ئەدەبی کوردی کردووە و سامانێکی ئەدەبی مەزنی بۆ ئەو مێژووە پێکهێناوە.

٧- بەم شێوەیە قوتابخانەی ئەدەبی کلاسیکی کوردی بە هەموو تایبەتمەندییە ئەدەبی و هونەرییەکانی کوردانەیەوە، بەزمان و دیالێکتی ئەدەبیی یەکگرتووی کوردی ئەو ڕۆژگارە (بۆتانی)یەوە، دروست بووە.

بەشی یەکەم

بنەما ئەدەبی و هونەرییەکانی شیعری کلاسیکی ڕۆژهەڵاتی واتە، شیعری سەردەمی (جاهیلی عەرەب) بە (المعلقات) و ئەو سامان و بەرهەمانەیش کە لە دەرەوەی موعەلەقاتدا هەبوون، ئەو بنچینە و میراتە ئەدەبییە پێکدەهێنێت کە هەموو بنەماکانی شیعری (کۆن) و کلاسیکی ڕۆژهەڵاتی (عەرەبی و فارسی و تورکی و کوردی) لەسەر دامەزراوە. ئەم ڕەگەز و بنەمایانە لەسەر دەستی میللەتانی ناعەرەب و لە چوارچێوەی دەوڵەتی ئیسلامیدا، گۆڕانکاریان بەسەردا هاتووە و گەشەیان پێدراوە، تاوەکو لەسەردەمی دەوڵەتی عەباسیدا لە ئەنجامی موتوربە و ئاوێتەبوونی هەرسێ سەقافەت و ڕۆشنبیری (عەرەبی – ئیسلامی) و (گریکی – ڕۆمانی) و (فارسی – ئیرانیدا) هەموو بنچینە و بناغە ئەدەبی و ڕەخنەییەکانی (ئەدەبی کلاسیکی ڕۆژهەڵاتی)، داڕێژراون، بۆیە بە (سەردەمی زێڕین) ناودێرکراوە. (رسول، ١٩٩١، ٣٤) تاوەکو لەم شێوە و قالب و پێکهاتە هونەری و ئەدەبیانەدا جێگیربوون و مەییون. لێرەدا هەوڵدەدەین بەشێوەیەکی کورت و پوخت ئەم ڕەگەز و بنەمایانە دەستنیشان بکەین:

١- گیرسانەوە و داڕشتنی شیعری کلاسیکی لەسەر شێوەی ستوونی، بەواتا جێگیربوون (ستوونی شیعر) وەکو مەرج و بنەمایەکی شیعری کلاسیکی.
٢- جێگیربوونی بنەمای (یەکێتی بەیت) وەکو بەردی بناغە لە تێکستی شیعریدا، بەواتای ئەوەی هەر بەیتێک کە لە دوو نیوە بەیت (میسراع) پێکدێت، لە ڕووی پێکهاتە و بنیات و واتاوە وەکو یەکەیەکی تەواو و سەربەخۆ کار دەکات و پێویستی بەدێرەکانی دیکە نییە، هەر ئەم خەسلەتەش ڕێگەی ئەوەمان پێدەدات کەوا بەیتەکان پاش و پێش یا کەم و زیاد بکەین (ئاشنا، ٢٠٠٢، ٢٩).
٣- پەیڕەوکردنی نیزامی کێشی عەرووز و یەکێتی کێش وەکو بنەمایەکی چەسپاو بۆ شیعری کلاسیکی.
٤- لە سەرواسازیدا، شیعری کلاسیکی لەژێر ڕۆشنایی نیزامی سەروا (سەروا و پێش سەروا و پاش سەروا)، لە پاڵ یەکێتی سەروادا بەڕێوەچووە.

لەم بارەیەوە ئەو پێناسەی کەوا (قودامەی کوڕی جەعفەر) سەبارەت بەمەسەلەکانی تایبەت بە شیعر و کێش و سەروا هێناویەتەوە، بۆ ماوەی زیاتر لە (١٣) سەدە وەکو یاسای نەگۆڕو پیرۆز سەیرکراوە، کە دەڵێ؛ شیعر بریتییە لە (قول موزون مقفی یدل علی معنی)، لەمەوە بنەماکانی کێش و سەروا بوون بە دوو ڕەگەزی سەرەکی بۆ شیعری کلاسیکی. (طبانە، ١٩٦٩، ١٧٢).

٥- هەبوون و زاڵبوونی هونەرەکانی ڕەوانبێژی بە هەموو بەش و هونەر و سنعەتەکانییەوە، تا ئەوەی بوون بە مۆرک و مەرج و تایبەتمەندی بۆ شیعری کلاسیکی.

٦- قەسیدە و غەزەل وەکو دوو قالب و فورمی باو و سەرەکی دەناسرێت، لە پاڵ فورمەکانی دیکەدا لە نموونەی، تاک بەیت، مەسنەوی، روباعی، خشتەکییەکان و موسەمەت و تەرجیع و تەرکیب بەند. (قندیل، ١٩٧٥، ٢٥٨).

٧- زمانی شیعری، زمانێکی بەرزو پاڵاوتەیە و ئاراستەی چینی دەستەبژێری کۆمەڵ دەکرێت، بایەخ بەوشە و داڕشتن دەدات بەر لەمانا، بەوێنە دەدات بەر لە ماددە، گرینگی بە سنعەت دەدات بەر لە دەربڕین. (حەمەکەریم، ١٩٨٦، ٨١)

٨- کلاسیزم بەشێوەیەکی گشتی لەسەر بنەمای لاساییکردنەوە و پیڕەوکردنی یاسا و دەستوورەکانی پێشینان دەڕوات و لێی لانادات.

٩- ئەم ئەدەبە لەسەر بنچینەی شارنشینی، عەقلانییەت، خۆبەستنەوە بە حەقیقەت و بنەماکانی ڕەوشت و هیومانیزم دامەزراوە. (htt://Padle.com)

١٠- لەڕووی واتا و ناوەرۆکەوە شیعری کلاسیکی ڕۆژهەڵات لە دەوری کۆمەڵێک مەبەستی تایبەتیدا دەخولێتەوە لەوێنەی؛ شیعری ئایینی، وەسف، دڵداری، ستایش، داشۆرین، ماتەمنامە، مەینۆشی، ئیخوانیات، ...، کەوا دەشێ هەموویان لەژێر چەتری دوو ناونیشانی سەرەکیدا کۆبکرێنەوە ئەویش، ستایش و داشۆرینە. (خەزنەدار، ٢٠٠١، ١٦١).

بەم پێیە وەکو دەبینین ڕێباز و قوتابخانەی کلاسیزمی ئەورووپی لە ئەدەب و هونەردا زادەی شارستانییەت و بەرهەمی رۆشنبیری گریگی – ڕۆمانییە، لە کاتێکدا کلاسیزمی ڕۆژهەڵاتی بەرهەم و زادەی شارستانیەتی (عەرەبی – ئیسلامی)یە، بۆیە لە بنەما سەرەکییەکان و زەمین و زەمانی سەرهەڵدان و پەرەسەندنیشیاندا لەیەک جیاوازن. بەڵام لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا، بەو هۆیەی کۆمەڵگا جیاوازەکانی مرۆڤایەتی، لە قۆناغە جیاوازەکانی پەرەسەندن و پێشکەوتنی مێژوو‌ییدا، تاڕادەیەک لەیەک دەچن، وەکو چۆن مەسەلەی ئاوێتەبوون و کارلێک و کاریگەری شارستانییەتەکان لە مێژوودا دیاردەیەکی ڕوون و ئاشکرایە، بۆیە دەبینین زۆرێک لە بنەما و تایبەتمەندییەکانی (ڕێباز و قوتابخانەی کلاسیزم) لە ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوادا لەیەک دەچن، لە نموونە:

- کلاسیزم لە ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوادا لەسەر بنەمای تەقلید و لاساییکردنەوە دامەزراوە.
- پیڕەوکردن و خۆبەستنەوە بە یاسا و دەستوورە چەسپاو و جێگیرەکانی پێشینان و بە پیرۆز ڕاگرتن و لانەدان لێیان، بنەمایەکی دیکەی هاوبەشی کلاسیزمە لە هەردوو لادا.
- کلاسیزم لە هەردوو بەرەدا هەڵقولاوی ژیانی شارنشینی و عەقلانییەت و ڕەچاوکردنی بەهاکانی ڕەوشت و پشتبەستن بە حەقیقەت و مرۆڤدۆستییە.
- هەبوونی زمان ئەدەبی بەرز و باڵا بەئاراستەی نوخبە و چینی سەرووی کۆمەڵ لە هەردوولادا وەکو یەکن، بەڵام لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا پێویستە دان بەو ڕاستییەدا بنێین کەوا (کلاسیزم) وەکو ڕێباز و قوتابخانەی ئەدەبی و هونەری، تەنانەت وەکو بنەماکانی

ژیاری و شارستانییەتیش لە رۆژهەلات و رۆژئاودا، هەریەکە و پێشینەی مێژوویی و بنەما و تایبەتمەندی و ڕەوت و ڕێبازی پەرەسەندن و پێشکەوتنی تایبەت بەخۆیان هەیە، کە لە هەر لایە هەڵقوڵاوی هەلومەرجی خۆیی و بابەتی ئەو دوو جیهانە و شارستانییەتی مرۆڤایەتین. ئەمەش ڕێگر نییە لەبەردەم ئەوەی کەوا ئێمەی ڕۆژهەڵاتیش (بەتایبەتیش کورد)، ئەم تێرمە وەکو خوازەیەک وەربگرین و وەکو کاڵایەک بە باڵای ئەدەب و هونەر و ڕۆشنبیری خۆمانی دابڕین لە سات و سەردەمێکی تایبەتدا. ئەنجا لەم بوارەدا یەکەمین کەسێک کە زاراوەی (کلاسیک)ی وەکو ناونیشان بۆ دەستەیەک لە شاعیرانی دێرین و ڕەسەنی کورد، لەوێنەی شێخی جزیری و هاوڕێکانی بەکار هێنابێت، ئەوا زانا و توێژە و خەباتگێڕی کورد جەلادەت عالی بەدرخانە. بگەڕێوە بۆ؛ (Azizam, ١٩٤١ - ٨١٠)

بەشی دووەم

مەلایێ جزیری – مامۆستای شیعری کلاسیکی کوردی

جزیری لە ئاسمانی مێژووی ئەدەبی کوردیدا مانگێکی ڕووناک و دیار و پرشنگداری درەوشاوەیە، قەڵەمی بە پێزی نووسەر و ئەدەبناس و توێژەرانی کورد لە گرینگی پێدان و بەرز هەڵسەنگاندنی بیر و بەرهەم و ڕۆڵ و پایەی جزیری لە دنیای ئەدەب و شیعری کوردیدا درێغی نەکردووە. لێرەدا چەند نموونە لە بیروبۆچوون و نرخاندنی هەندێ لە کەڵە ڕووناکبیرانی کورد لەو بارەوە دێنینەوە. عبدالرقیب یوسف سوورە لەسەر ئەوەی کەوا گەلی کورد لەدوای جەنگی چاڵدێراندا (١٥١٤ز) لە کوردستانی ناوەندیدا (کردستان المرکزیە)، جۆرێک لە سەربەخۆیی و مافی نەتەوەیی لەچوارچێوەی دەوڵەتی عوسمانیدا هەبووە، هەر ئەمەش بۆتە ماک و هاندەر بۆ سەرهەڵدانی بزووتنەوەیەکی ئەدەبی و زانستی و کاری کردۆتە سەر هەندێ لە مەلا و زانایانی کورد تاوەکو شیعر و بەرهەم بە زمانی کوردی بنووسن. ئەنجا ئەو لەو بارەیەوە دەڵێ: ((ئەم دشین گری بدەین ئاشکرا بوو ناوێژەیا کوردی و دەستپێکرنا وی بە (علی حریری و شێخ احمدی جزیری) یانی دچەرخا (١٠هـ - ١٦م)دا گرێ بدەین بە ئاشکرا بووونا سبەهیا مێژوویا کوردستانێ)). (یوسف، ١٩٧٢، ١١٢) مامۆستا عەلائەدین سەجادی لەمەڕ مەسەلەی ئەو دەستپێشخەری و ڕچەشکێنییەی جزیری لە بە کوردی نووسینی شیعردا دەڵێت، ((بەرزی مەلا لەوەدایە کە دەوری عەرببیەت گەیشتبووە چڵەپۆپە، کەچی مەلا لەو ڕێچکەیە لای داوە و عەرەبی بەکوردی ڕازاندۆتەوە)). تا ئەوەی لە کۆتایی دەڵێ: ((کەوابوو مێژووی ئەدەبی کوردی، بە درێژایی زەمان کرنووش بۆ ئەو تاپۆیە ئەبا کە هەیکەلی زێڕینی مەلایە و پێغەمبەری ئەدەبی سەدەی پانزەهەمینە)). (سجادی، ١٩٧٢، ١٩٦).

ئەنجا لەپاڵ گرینگی و بایەخی ئەو هەنگاوەی کەوا مەلای جزیری لەسەردەمی درەوشانەوەی عەرەبیدا هاتووە بە کوردی شیعری هۆنیوەتەوە. ئەو بەم کارەی توانیویەتی گیانێکی نەتەوەیی کوردی بە بەر شیعری کلاسیکیدا بکات، یا ئەوەی توانیویەتی شیعرێکی پتەو و بەرزی کلاسیکی ڕۆژهەڵاتی بە زمانی کوردی بێنێتە ئاراوە کەوا شان لەشانی شیعرە بەرز و نایابەکانی میللەتانی ڕۆژهەڵات بدات وەکو عەرەب و فارس و تورک. یا بەواتایەکی تر شیعر و بەرهەمێکی ئاماڵ کلاسیکی تەواو هونەری و بەرز و پتەو و پاڵفتە، بە مۆرک و خاسییەتی نەتەوەیی کوردی بێنێتە بەرهەم کە هیچی لە شیعری میللەتانی دیکە کەمتر نەبێت. ئەمە وای کردووە بڵێین کەوا ((جزیرەی بۆتان یەکێک بووە لە مەڵبەندە گەورەکانی ڕاپەڕینی نەتەوە، قوتابخانەیەکی نوێی شیعری ڕەگی لەسەردەستی مەلای جزیری و فەقێی تەیران و عەلی حەریریدا دادەکوتا و هەوڵی ئەوەی دەدا بۆتان و دیالێکتەکەی بکات بە سەرەتای زمانی یەکگرتووی شیعری کوردی، مەلای جزیری بەزمانە کوردییەکەی خۆی خاسیەتی قوتابخانەی حافزی شیرازی دەربڕی و زۆر شتی ئەم زمانەی خستەسەر پراکتیکە جوانەکانی ڕەوانبێژی ئەم قوتابخانەیە، بەڕاستیش ئاواتی ئەوە بوو دەنگی زوڵاڵی لە بۆتانەوە بگاتە هەموو کوردستان)). (ڕەسول، ٢٠١٢، ٥٢٠) نووسەر و ئەدەبناسانی کورد لەسەر ئەو مەسەلەیە کۆکن کەوا جزیری بنیاتنەری قوتابخانەی شیعری کلاسیکی کوردییە، لەسەردەستی ئەو و لە ڕێگای شیعر و بەرهەم و دیوانی ئەویشەوە هەموو بنەما و سنعەت و هونەرەکانی شیعری کلاسیکی ڕۆژهەڵات هاتوونەتە ناو ئەدەبی کوردییەوە. لە دوای ئەویش شاعیرانی کورد لە هەردوو بەشی ئەزموونە شیعرییەکەی کوردی باکوور و ناوەڕاست پێڕەویان لە هەمان بنەما و هونەرەکاندا کردۆتەوە. تا ئەوەی بەم کارەیان سامان و ماڵ و میراتی شیعری کلاسیکی کوردیان ئاوەدان و دەوڵەمەند کردۆتەوە. لێرەوە بەکورتی تیشک دەخەینە سەر کۆی ئەو هونەرانەی لە بەرهەم و شیعری جزیردا هاتوون، کە لە پاشاندا بوون بە یاسا و ڕێسای هەموو شیعری کلاسیکی کوردی.

٢- مەلای جزیری و هونەرەکانی شیعری کلاسیکی

لە پێشەوە ئاماژە بۆ ئەو مەسەلەیە کراوە کەوا بەلای ڕەخنەگر و ئەدەبناسانی کوردەوە، مەلای جزیری بنیاتنەر و سەرامەدی شیعری کلاسیکی کوردییە، هەموو یاسا و هونەر و ڕەگەزەکانی شیعری (عەرەبی – فارسی) وەرگرتووە و لە شیعر و بەرهەمی خۆیدا بەکاری هێناوە و گونجاندوویەتی. لەم بوارەدا د. عیزەدین دەڵێت؛ (ئێمە بە دڵنیاییەوە مەلای جزیری بە بنیادنەری شیعری کلاسیکی کوردی دەزانین)). (ڕەسول، ٢٠١٢، ٢٠٣). لێرەدا ئەگەر بە کورتیش بێت تیشک دەخەینە سەر دیارترینی ئەو ڕەگەز و یاسا و دەستوورانەی شیعری کلاسیکی کە لە بەرهەمی

شیعری جزیریدا بەکاربراون و لەپاش ئەویشدا بوون بە یاسا و ڕێسا و نەریتی شیعری کلاسیکی و شاعیرانی کورد لەدوای ئەودا پێڕەویان لێ کردۆتەوە:

کێش و سەروا: دوو ڕەگەز و یاسای بنەڕتین لە شیعری کلاسیکیدا، کەوا یەکەمیان نیزامی کێشی عەرووزی و یەکێتی کێشە، دووەمیشیان سیستەمی سەروای یەکگرتوو، یاخود یەکێتی سەروای شیعرییە. لەم ڕوانگەیەوە دەگوترێت ((مەلای جزیری یەکەمین شاعیری کوردە سیستێمی کێشی عەرووزی و یەکێتی قافیەی شیعری کلاسیکی عەرەبی هێناوەتەوە ناو ئەدەبی کوردییەوە، سوودی لە تاقیکردنەوەی ئەدەبی فارسی و تورکی عوسمانی وەرگرتووە)). (خەزنەدار، ٢٠٠٢، ٢٤٦)، ئەوەی سەبارەت بە عەرووزی کوردییەوە بگوترێت ئەوەیە کەوا دەستپێکی لە مەلای جزیریەوەیە، بەو مەعنایەی ((سەرهلدانا ڕێبازا عەرووزا کوردی لسەر دەستی مەلایێ جزیری هاتیە دناڤ هۆزانا کوردیدا)). (عەبدوڵلا، ٢٠١١، ٢١٩)، ئەمەش هەمان ئەو بۆچوونەی شاعیر و عەرووزناسی کورد ئەحمەد هەردییە کە دەڵێ؛ ئەم ڕێبازە لەسەردەستی شاعیرانی پێشەنگی زاری کرمانجی سەروو، لەوێنەی جزیری و خانی وەکو دەستپێک و لەدواییدا لای شاعیرانی کوردی ناوەڕاست (نالی و سالم و کوردی) دووبارەبۆتەوە. (هەردی، ٢٠٠٤، ٣٢) بەڵام وەکو دەزاندرێت کێشی شیعری کلاسیکی کوردی لەوانەش کێشی شیعری جزیری، کتومت کێشە عەرووزییەکانی (ئەحمەدی کوڕی فەراهیدی) نییە، بەڵکو عەرووزێکی کوردی و فارسی دەسکاریکراوی عەرەبییەو، هەر لە ڕێگای شیعر و ئەدەبی فارسیشەوە هاتۆتە ناو شیعری کوردی، بەواتا ((عەرووزا کوردی ژ عەرووزا فارسی هاتیە دانان و نەوەکو یەکسەر لسەر عەرەبی هاتبیتە وەرگرتن، ژ بەرهندەک تایبەتمەندیێ زمانی لسەر زمانێ کوردی و فارسی کو هەردوو دناڤ گروپێ زمانێ هیندۆ ئێرانی دانە)). (عەبدوڵلا، ٢٠١١، ٢٢١)، نەک هەر ئەمە بەڵکو ئەو کێشە عەرووزیانەش کەوا زیاتر لەگەڵ میزاج و تایبەتمەندییە فۆنۆلۆژییەکانی زمانی کوردی دەگونجێن، لەوێنەی کێشەکانی ڕەمەل و هەزەج و رەجەز و ... بە قالبە کێشەکانیانەوە، لە دیوانی جزیریدا زۆرینەن و پشکی شێریان بەر دەکەوێت، کە لە پاشان بوون بە مۆرکی هەموو شیعری کلاسیکی کوردی و لای شاعیرانی کورد دووبارە بوونەتەوە.

دیارە جزیری لەناو دەیان قالبەکێشی هەر یەک لە کێشە باوەکاندا ئەو چەند قالبەکێشەی هەڵبژاردوون کە لەگەڵ مۆرک و میزاجی کورد و سروشتی زمانی کوردیدا دێنەوە. تەنیا لە مەسەلەی کێشدا لای جزیری دیاردەیەک هەیە ئەویش ئەوەیە کەوا کێشی ڕەمەل بە پلەی یەکەم دێت هاوشێوەی شاعیرانی غەزەڵخوێنی فارسی لەوێنەی (حافز و مەولانا و حاجی). (چالی، ٢٠٠٨، ٩٣). لێرەدا ڕێژەو ژمارەی تێکستی شیعری دیوانی جزیری بەگوێرەی کێش و قالبە کێشەکان دێنینەوە، کە دواتر بوون بە بنەمای کێش ناسی لە شیعری کوردیدا. (باڵەکی، ٢٠١٥، ٢١ – ٢٤):

زنجیره	کێش	پارچە شیعر	قالبەکێشەکان	ڕێژە
١	ڕەمەل	٥٥	١٢	%٤٥,٨٣
٢	هەزەج	٢٩	٨	%٢٤,١٦
٣	رەجەز	٢٧	٥	%٢٢,٥٠
٤	بەسیت	٣	١	%٢,٥٠
٥	سەریع	٣	١	%٢,٥٠
٦	موزاریع	٢	١	%١,٦٦
٧	خەفیف	١	١	%٠,٨٣
حەوت کێش		١٢٠ پارچەی شیعری	٢٩ قالبەکێش	%١٠٠

ئەنجا ئەو لایەنەش کە لە شیعری جزیریدا پەیوەندی بە هونەرەکانی سەرواو سەرواسازییەوە هەیە، ئەوا ئەو لەو بوارەشدا خاوەن بەهرە و هونەر و داهێنانە، بەجۆرێک کەوا هونەر و داهێنانەکانی لە بواری سەروای شیعریدا بوون بە یاسا و ڕێسای چەسپاوی سەروابەندی لای شاعیرانی کورد لەدوای خۆی و لە هەموو دیوانی شیعری کلاسیکی کوردیدا ڕەنگی داوەتەوە(*). بۆیە مەسەلەی سەروابەندی لای جزیری دەگوترێت: ((ئەوەندە بە سەر سەروادا زاڵە لە هیچ شوێنێ بەدەستییەوە دانامێنێ، نەک هەر ئەمە بەڵکو وشەکانی نەک هەر کۆتایی، بەڵکو لەسەراپای دێر زۆر بەئاسایی و لە خۆوە دەکەونەناو سەروابەندییەکی پڕ لە ئیقاعەوە هەندێ جار لە درێژایی یەک دێرە شیعردا ئەوەندە سەروا بەدوای یەکدا ڕێز دەکا کە نەک هەر لە کوردیدا بگرە لە زمانانی تریشدا هاوتای نییە)). (گەردی، ١٩٩٩، ٩٣٠) جزیری زۆربەی دەنگەکانی (کوردی و عەرەبی) وەکو سەروای شیعری بەکارهێناون، ئەوانەش کە لە شێوەی سەروادا بەکار نەبراون بە پاش سەروا هێناوینەتەوە، کە ئەمەشیان دیاردەیەکی بەرچاوی شیعری جزیرییە هاوشێوەی شاعیرە دڵخوازەکانی (سەعدی و حافز و جامی) لە فارسیدا. پاش سەروا ڕیتم و ئاوازێکی زیاتر بە شیعر دەبەخشێت لە پاڵ تەواوکردنی کێش و ڕوونکردنەوە و جەختکردنی واتادا.

(*) مامۆستا عەزیز گەردی لێکۆڵینەوەیەکی بەپێز و فراوانی لەسەر مەسەلەی سەرواسازی و سەروابەندی لە شیعری جزیریدا ئەنجامداوە، هەموو لایەنەکانی هونەر و داهێنانی سەرواسازی لە شیعر و دیوانی جزیریدا گرتۆتەخۆی، بۆیە بەپێویستی نازانین مەسەلەکان لێرەدا دووبارە بکەینەوە، تکایە بگەڕێوە بۆ: (گەردی، ١٩٩٩، ٨٠٩ – ٨٤٠).

کارامەیی و سەروەستایی جزیری نەک هەر لە بواری یەکێتی سەروا یاخود سەروای یەکگرتوو بەدیار دەکەوێت کە مەرجێکی بنەڕەتی غەزەل و قەسیدەیە، بەڵکو لە مەسەلەی سەروابەندی فورمە شیعریەکانی دیکەشدا لە وێنەی (چوارین، پێنجین، تێهەڵکێش، خشتەکی و موستەزاد و تەرجیع و تەرکیب)یشدا هەر بەو شێوەیە بەهرە و هونەر و دەستڕەنگینی نوواندووە.

یەکێک لە خەسڵەتە هەرە دیار و دەستڕەنگینەکانی جزیری لەسەروابەندیدا، پێڕەوکردنی سەروای ناوەوەیە (ترصیع) کە هەندێ جار ژمارەیان دەگاتە (١٦) دەنگەسەروا لە تەنیا دوو دێڕی شیعردا:

وەردان گـوڵاڤ، گـرتن خونـاڤ، لـێ مـن دنـاڤ، سـۆهتن هنـاڤ،
من دی ب چاڤ، زولفێن بەلاڤ، لێ بوونە داڤ، بەند کر ب ناڤ
نـورا بەصـەر، گوفت و خەبەر، قەنـد و شـەکەر، زولفـان ژ سـەر
خـالێن دقەر، بـاڤێ سـەحەر، دا بێـتە دەر، صـوبحاب حەق.
(دۆسکی، ٢٠١١، ١٩٣)

وردەکاری سەروا لە شیعری جزیریدا لە هەندێ حاڵەتدا (لە نموونەی ئەم تێکستە شیعرییەی پێشەوە) ئەوەندە بەرز بێ وێنەیە کە ئەگەر بێت و هەموو دیوانی شیعری کلاسیکی کوردی بپشکنیت نموونەیەکی ئەوتۆ لە هونەر و داهێنان و دەستڕەنگینی لە سەروابەندیدا نادۆزیتەوە.

بەم شێوەیە هونەر و داهێنانی جزیری لە بوارەکانی نیزامی عەرووز و سەروادا لە دوای خۆیدا بوون بە یاسا و دەستووری چەسپاو بۆ شیعری کلاسیکی کوردی و دیارە ئەگەر لە ئەنجامی هوشیاری و ئاگاداربوونیشەوە نەبێت، ئەوا هەر هەمان یاسا و ڕێسا گەلن کە لە ئەزموونی شیعری کلاسیکی قوتابخانەی باباندا دووبارە بوونەتەوە. ئەمەش نیشانەی ڕەسەنایەتی قوتابخانەکەیە لای مەلای جزیری.

٣- فۆرم و قالبەکانی شیعری کلاسیکی کوردی

غەزەل و قەسیدە دوو فۆرمی بنچینەیی شیعری کلاسیکی ڕۆژهەڵاتین و بەتایبەتیش قەسیدە فۆرمی هەرە دێرین و دایکی هەموو قالب و فۆرمەکانە. لەدوای غەزەل و قەسیدە فۆرم و قالبەکانی دیکە بە پلەی دووەم دێن لە وێنەی؛ تاک بەیت، پارچە، مەسنەوی، چوارین و خشتەکییەکان و تەرجیع و تەرکیبەکان. لەم مەیدانەشدا ((جزیری یەکەم شاعیری کوردە کە غەزەلی (فارسی – عەرەبی) هێناوەتە ناو ئەدەبی کوردی و بە فراوانی و قوولی ئەم جۆرە هۆنراوەیەی نووسیوە و هەموو ڕەگەزەکانی ناوەرۆک و ڕوخساری هێناوەتە ناو ئەدەبی کوردی و داهێنانی خۆشی تێدا کردووە)). (گەردی، ١٩٩٩، ٨١١). دیارە غەزەل لەڕووی فۆرمەوە یاسا و ڕێسای تایبەت بەخۆی هەیە، وەک ئەوەی ژمارەی دێرەکانی تاک بێت و، غەزەلی پەسەند ژمارەی دێرەکانی لەنێوان (٧ بۆ ١١) دێردا دەبێت و هات و بەیتی یەکەمی (موسەرەع – هاوسەروا) بێت ئەوا دڵگیرتر دەبێت.

بە پەیوەندی لەگەڵ ئەم بابەتە دکتۆر ئەمین موتابچی لە لێکۆڵینەوەکیدا مەلای جزیری بە (ئوستادی غەزەلی کوردی) ناودەبات و دەڵێ؛ ((ئەوەی شایانی باسە و جێی شانازییە ئەوەیە کە مەلای جزیری ئێمە هەر وەکو نالی خۆمان، ئەو غەزەلانەی لە بەیتی (٧) بۆ (١٥) بەیتدان لە هەموان زیاترە)) (موتابچی، ١٩٩٤، ١٠). جزیری لە غەزەلخوێنیدا شانی خۆی لەشانی (حافزی شیرازی) داوە، کە یەکەمین کەڵە شاعیری ڕۆژهەڵاتە لە بواری غەزەلی فارسی و ڕۆژهەڵاتیدا، بۆیە گوتویەتی:

گـەر لـوئلوئێ مەنثوور ژ نەظمێ تو دخـوازی

وەر شیعرێ مەلێ بین تە ب شیراز چ حاجەت

(دۆسکی، ٢٠١١، ٩٤)

ئەو هونەر و دەستپێشخەرییەش کە ئەو کردوویەتی و هاتووە غەزەلە هەرە ناودارەکەی حافزی شیرازی (الایا الیها الساقی) هێناوە و تێهەڵکێشی شیعری خۆی کردووە، لە پاشان و لە دوای ئەودا بۆتە سەرمەشقێک بۆ شاعیرانی کورد تا ئەوەی (١٥) شاعیری ناوداری کورد شوێن پێی ئەویان هەڵگرتووە و ئەم هونەرەیان دووبارە کردۆتەوە. (عەبدوڵڵا، ٢٠١٢، ٤١ – ٦٣).

لە هونەری قەسیدە سەرابیدا جزیری سەرامەد و دەستپێشخەرە، کۆمەڵێک قەسیدەی هۆنیوەتەوە کە هی وایان تێدایە زیاتر لە (١٠٠) بەیتی شیعرە، بە گوێرەی بنەماکانی شیعری ستوونی و خاوەن کێش و سەروای یەکگرتوو، لەپاڵ کۆمەڵێک قەسیدەی چوارینەبەند و تەرجیع و تەرکیب بەنددا کە لە بواری کێش و سەروادا جیاواز و هەمە ڕەنگن، بەو مەعنایەی ((جزیری بۆ سەلماندنی شاعیریەتی خۆی و لە پێناوی داهێنانی ئەدەبیدا هەر تەنیا غەزەل و قەسیدەی نەنووسیوە، بەڵکو لە

پاڵ ئەمانەشا هونەرە شیعرییەکانی تری وەکو (چوارینە و پێنجینە و شەشینە و موستەزاد و بەندسازی (ترجیع و تەرکیب)ی بەکارهێناوە)). (گەردی، ١٩٩٩، ٨٣٥) هەروەها جزیری یەکەم شاعیری کوردە کەوا شیعری موستەزادی هۆنیوەتەوە، لەگەڵ ئەوە کە موستەزادەکە بە زمانی عەرەبییە. دواتر ئەم فۆرمە لای شاعیرانی کورد دووبارە بۆتەوە. سەرەتای موستەزادەکەی جزیری بەم جۆرەیە:

يارامي قلبى بسهام اللاهات هيهات نجاتي

مازال لك فداء لك روحي وحياتي من قبل مماتي

(دۆسکی، ٢٠١١، ٣٠٩)

دیارە لەپێش جزیریدا فۆرمە شیعریەکانی (چوارخشتەکی و پێنجینە و شەشینە)مان نەبووە و جزیری داهێنەریەتی، هەروەها لە شیعری بەندسازیدا، لەوێنەی (موسەمەت و تەرجیع و تەرکیب) بەنددا کە هونەری تایبەت بە شیعری فارسین، دیسان جزیری باڵادەستە و لە دیوانەکەیدا کۆمەڵێک بەرهەمی لەوجۆرە بەرچاو دەکەون و لە پێشتردا یا ئەوەتا نابیندرێن یا بەو شێوە هونەرییە نین.

بەمجۆرە جزیری بۆتە سەروەستای دارشتن و داهێنانی قالب و فورمە شیعرییەکانی شیعری کلاسیکی کوردی. مەسەلەیەکی دیکە کە تایبەت بووە بە شیعری کلاسیکی فارسی، ئەویش مەسەلەی (نازناو یاخود تەخەلوس)ی شیعرییە، کەوا هەم وەکو دیاردەیەکە و گرنگییەکی بەرچاویشی لەشیعری کلاسیکدا هەیە، ئەویش هەر بەهۆی جزیرییەوە رێی کەوتۆتە ناو شیعری کوردی کەوەکو ناسنامەیە بۆ تێکستی شیعر. (حەمەکەریم، ١٩٨٦، ١٨٧).

٤- هونەرەكانی ڕەوانبێژی

ڕەوانبێژی وەكو هونەر و سنعەتی ئەدەبی، بە هەر سێ بەشەكانییەوە، یەكێک لە بنەما سەرەكیەكانی شیعری كلاسیكی ڕۆژهەڵاتییە و لەوانەش شیعری كلاسیكی كوردی. هەر یەكێک لە بەشەكانی ڕەوانبێژی (ڕوونبێژی – جوانكاری – واتاناسی) ڕوو لە گۆشەیەكی ئەدەب دەكات و تا ئەوەی لایەنی جوانی و بەرزی و نزمی بەرهەمی ئەدەبی بە تەواوی ڕوونبێتەوە و بكەوێتە بەرچاوان (گەردی، ١٩٧٢، ١٣). دیارە لە پێشەوەدا دەبێ ئەدەب هەبێت و بەرهەمی ئەدەبی، ئەنجا نۆرەی ڕەوانبێژی دێت، بەو پێیەش زمانی ئەدەب خۆی زمانێكی هونەرییە، واتە زمانی خوازە و دركە و چواندن و جوانكاریە، بۆیە لە شیعری كۆنی كوردیشدا، تەنانەت لە فۆلكلۆر و ئەدەبی میللیشدا، ئەم هونەرانە هەبوون و بەدیدەكرێت، بەڵام بەشێوەیەكی سەرەتایی و ساكار بووە، تا ئەوەی شیعری هونەری و بەرز و پتەو و پاراوی كلاسیک دێتە ئارا ئەوسا ڕەوانی و وشە ئارایی و ڕازاندنەوەی ئاخاوتنی شیعری بایەخێكی زیاتر وەردەگرێت، ئەویش لە دوو لاوە هەم لەلایەنی وشە و ڕستە و پێكهاتەوە، هەم لەلایەنی واتا و گوزارەوە، كەوا بەهۆی هونەرەكانی ڕەوانبێژییەوە ئەنجام دەدرێت. لێرەدا ڕەوانبێژی هەم خزمەتی تێكستی ئەدەبی دەكات هەم دەبێتە ئەڵقەیەک لە نێوان شاعیر و خوێنەردا، بۆ ئەوەی خواست و مەرامی شاعیر بە جوانترین و پەسەندترین شێوە بگەیەنێتە خوێنەر. دیارە لە ئەدەبی عەرەبیدا، چ لەلای ڕەخنەگران و چ لەلای وێژەوانان هونەری شیعر بەتایبەتیش (قەسیدە و غەزەل) نموونەی بەرز و باڵای ڕەوانبێژی بوون و هەمیشە بەچاوی ڕێزەوە سەیركراون. (خلف، ٢٠١١، ٢٣٨) ڕەوانبێژی خۆی لە بنچینەدا، بە هەموو بەش و لق و سنعەتەكانەوە، لەگەڵ ئەوەشدا لە زانستەكانی عەرەبی و بەتایبەتیش زانستەكانی قورئانەوە سەرچاوەی گرتووە، بەڵام لە ڕێگای زمان و ئەدەبیاتی فارسی و شاعیرانی ناوداری فارسەوە هاتۆتە ناو ئەدەبی كوردی، جزیریش هەم وەكو شاعیر و هەم وەكو مەلا و زانایەكی تەواوی چەرخی خۆی شارەزایی تەواوی لە زانستەكانی ئەیینی ئیسلام و قورئانی پیرۆزدا هەبووە، لەولاشەوە شارەزای ئەدەبیاتی كوردی و فارسی و عەرەبی بووە. بێ گومان ئاشنایەتی زۆری لەگەڵ شیعر و بەرهەمی ئەدەبیاتی فارسی، نەخاسمە شیعری حافز و سەعدی و جامیدا هەبووە، كە ئەمانە هەموو وەكو پرۆگرامی خوێندن لە مزگەوتەكانیشدا خوێندراون و جزیریش لێیان بەهرەمەند بووە و ئاشنا و شارەزای هەموو هونەرە ئەدەبییەكان بووە، ئەنجا ویستویەتە ئەم ئەزموونانە بگوێزێتەوە بۆ ناو ئەدەبی كوردیدا، هەر بۆیەشە لە شیعرەكانیدا بە جوانترین شێوە ڕەنگی داوەتەوە و تیایدا لە هونەرمەندی گەیشتۆتە پلەیەكی باڵا، بۆیە گوتوویە: **گەر لوئلوئی مەنثوور ژ نەظمێ تو دخوازی،** واتە ئەگەر تۆ شیعرێكت دەوێ كە وەكو مرواری پەخشكراو بێت لە جوانی و ڕێكی و ڕازاوەییدا وەرە شیعری مەلا ببینە، ئەمە ئەوپەڕی لەخۆڕازیبوونی مەلایە لە توانا و دەسەڵاتی بەسەر هونەرەكانی ئەدەب و لەوانەش هونەرەكانی

ڕەوانبێژیدا. (موتابچی، ١٩٧٣، ٢٠) شیعری جزیری لەلایەنی ڕەوانی و پاراوییەوە لەسەر سێ بنەما دامەزراوە:

أ- هەڵبژاردنی وشە و بێژە و پێکهاتەی پاراو و ڕەوان.
ب-وەستایەتی و هونەرمەندی لە هۆنینەوە و ڕێزکردن و ڕێکخستندا.

جـ- هەڵبژاردنی شێوازی جوان و شیرینی مۆسیقای پڕ لە ڕیتم و ئاواز.

لەم پێناوەشدا شاعیر توانیویەتی هەم ڕوونی و هەم جوانی و ڕەوانی هەم خوشخوانی بەیەکەوە کۆ بکاتەوە لەسەر ئاستی وشە و ڕستە و ئاخاوتن و واتادا. (باطاهر، ٢٠٠٨، ٢٧ – ٢٨). ئەنجا بۆ دەستنیشانکردنی تەواوی هونەر و سنعەتەکانی لقەکانی ڕەوانبێژی کە لەمانەی خوارەوە پێکدێن:

١- **ڕوونبێژی**؛ هونەرەکانی (چوواندن، خوازە، خواستن، درکە) دەگرێتەوە.
٢- **جوانکاری**؛ لەم بەشانە پێک دێ:
أ- لایەنی ڕوخسار و ڕازانندنەوەی وشە.
ب-لایەنی ڕازانندنەوەی واتا و ناوەڕۆک.
٣- **واتاناسی**؛ کەوا خەبەر و داڕشتن، شیکردنەوەی ڕستە، یەکسانی و کورتبڕی و درێژبڕی ، پێکەوەنان و دابڕان دەگرێتەوە. هەروەها تاوتوکردن و بەدیارخستنیان و لێکۆڵینەوەیان لە شیعر و بەرهەمی جزیریدا، پێویستی بەکار و لێکۆڵینەوەی تایبەت و تەرخانی پسپۆڕیانە هەیە. لەگەڵ ئەوەی هەندێ لایەنی ڕەوانبێژی لەشیعری جزیریدا تا ئێستا کاری لەسەر کراوە. بۆ نموونە بگەڕێوە بۆ (چەلکی، ٢٠١٢، ١ – ٢)، هەروەها (ڕەشید، ٢٠١٤).

٥- مەسەلەی عیرفان و هزری سۆفییەتی لەشیعری جزیریدا

جەلادەت بەدەرخان بۆ یەکەمجار لەگۆڤاری هاواردا ڕایدەگەیەنێت کەوا ((مەلا شاعیرەکی متەسەویفە)) (AZIZAN سەرچاوەی پێشوو)، ئەمەش لەپای ئەوەوەیە کەوا مەسەلەکانی تایبەت بە عیرفان و بیری سۆفێتیی بەشێکی گەورەی لە مەبەست و ناوەرۆکی شیعر و دیوانی جزیری گرتۆتەبەر، چ ئەوەی پەیوەندی بە ڕێباز و تەریقەتەکانی سۆفیەتییەوە هەیە، یاخود وشە و زاراوە و دەستەواژەکانی تایبەت بەحال و مەقامات، یا ئەو مەسەلانەی پەیوەستن بە سەیر و سلوک و پیرومورید و عەشقی حەقیقی و مەجازی.

دیارە وەکو گوتمان بناغەی تیوری و بیر و فەلسەفەی سۆفییەتی لای جزیری لە بەشێک لە شیعرەکانیدا بەدیادەکەوێت، واتە شیعرەکانی ئاوێتەن کە ئەم فەلسەفە و هزر و بیر و بۆچوونانەی تیادا تیشک دەدەنەوە بەتایبەت تێکستەکانی؛ **الله سەحەرگاها ئەزەل، دەستی قودرەت، هی دبەر قالو: بلی ییَ، ئسمی تەیە مەکتوب، مەششاطەییَ حوسنا ئەزەل، موغبەچەیێن مەیقرۆش، نامێ عەنبەر شکەنی بێت، ئەووەل کو پارێ دامە، ب حوسنا (أحسن التقویم)، صەنەمێ ژ قەوسێ ئەبروو، فەلەکا ئەطلەسێ، ژ ڕەمزا دلّبەرێ دیسا.... تاد.** لێرەدا مەسەلەی گرینگ ئەوەیە، کە ئایا چۆن وە لە ڕێگەی کێوە مەسەلەکانی تایبەت بە عیرفان و سۆفیزم هاتۆتە ناو ئەدەبی کوردییەوە؟ هەندێ توێژەر و لێکۆڵەری کورد ڕایان وایە کەوا مەسەلەکانی سۆفیزم عیرفان لەسەرەتاوە لەسەدەی دەیەمدا لە شیعری بابا تاهیری هەمەدانیدا (٩٣٧ – ١٠١٠ز) بەرچاو دەکەوێت، تا ئەوەی دواتر لەسەدەی حەڤدەهەم و لەسەر دەستی مەلای جزیریدا دەگاتە لوتکە. (شکار، ٢٠٠٩، ٩ – ١٠)[*].

ئێمە وای دەبینین کەوا سەر قافلەی هزر و بیری عیرفان و سۆفییەتی لە شیعری کلاسیکیدا، چ وەکو چەمک و وشە و زاراوەکان و چ وەکو فیکر و بیر و پراکتیک، هەر دیسان شێخی جزیرییە ئەو لەسەرێکەوە مەلا و زانا و عالیم و عارفێکی مەزن بووە. بۆیە زڤنگی بەناونیشانی ((العارف الربانی والعاشق الرحمانی)) وەسفی کردووە. (الزڤنگی، ٢٠١٣، ٥)[**]. ئەنجا هەر خویشی شۆڕە سواری مەیدانی سۆفیگەریش بووە و بەشێکی زۆری شیعر و غەزەلەکانی بۆ (عەشقی حەقیقی و مەجازی) تەرخان کردووە، کەوا سەر شارن لە ڕەمز و ڕازی سۆفییەتی. جزیری باوەڕی بە (یەکێتی بوون) هەبووە و جوانی خودایی لە هەموو شتێکدا بەدی کردووە و هەڵوێستی لەم بارەوە لە زۆر شوێن لە دیوانەکەیدا ئاشکرا کردووە و (میکائیل، ٢٠٠٥، ٤٢) لەم بارەوە دەڵێت:

حەرف ژ یەک بوونە فەصل	گەر ببری وان ب ئەصل
حەرف دبت یەک خەطەک	خەط کو نەما نوقطە ما

(دۆسکی، ٢٠١١، ٣٥)

(*) کێشمە کێش و مەسەلەکانی تایبەت بە بابا تاهیر و شیعر و بەرهەم و سەردەمەکەی تاوەکو ئێستاش نەبڕاوەتەوە ئەنجا ئەگەر بێت و بابا تاهیر وەکو (بابا) و (پیر)ێکی یارسان قبوول بکرێت، وەک ئەوەی لە (سەرەنجام)، کتێبی پیرۆزی ئایینی یارساندا هاتووە، ئەوا مەسەلەی سوننی بوون و سۆفیزمەکەشی دەکەوێتە ژێر پرسیارەوە. ئێمە لامان وایە شیعر و بەرهەمی بابا تاهیر، دەچێتە ناو قوتابخانەی ئەدەبی لەک و لور لە قۆناغی ئەدەبی کۆنی کوردیدا، کەوا نە کلاسیکە و نە عەرووزیشە. وەلێ ئەم بابەتە لێکۆڵینەوەی زیاتری دەوێت.

(**) زڤنگی لە پێشەکی دیوانەکەی جزیریدا ((العقد الجوهري في شرح دیوان الشیخ الجزري)) ئەم نازناوەی بە شاعیر بەخشیوە، لە پاشان خەڵکی تر ئەم ناونیشانەیان قۆستۆتەوە و دووبارەکردۆتەوە. بە نموونە (هەژار) شەرحێکی دیوانی جزیری کردووە و ناوی ناوە (دیوانی عارفی ڕەبانی). بگەڕێوە بۆ: (هەژار، ١٣٦٠).

قەسیدە و غەزەلەکانی جزیری سەرشارن لە وتە و زاراوەکانی سۆفییەتی بەتایبەت ئەو مەسەلانەی پەیوەندیان بە کۆمەڵێک تێگە و چەمکی فەلسەفی و عیرفانییەوە هەیە لەوێنەی؛ یەکێتی بوون، **یەکێتی ئاینەکان، ڕاستی محەمەدی، نەمان (الفناء)، لاهوت و ناسووت، تێچوون (الحلول)، فەلسەفەکانی ئیشراق و حروفی و... تاد**. تا ئەوەی مامۆستا و توێژەرێکی کورد فەرهەنگێکی تایبەتی لە وشە و زاراوەکانی سۆفیەتی لە دیوانی جزیری و مەحویدا سازکردووە. بگەڕێوە بۆ؛ (شوان، ٢٠١٠). کەواتە جزیری نەک هەر یاسا و ڕێسا و هونەرەکانی شیعری کلاسیکی (حافز و سەعدی و جامی) وەرگرتووە و هێناویەتە ناو شیعری کوردی، بەڵگو تێگە و ئەزموونی عیرفان و سۆفیزمیشی وەک ئەوەی لای (مەولانای ڕۆمی و عەتتار و جامی)دا هەبووە هێناوەتە نێو ئەدەبی کوردیەوە. (وەلاتژێری، ٢٠١٧، ١٣٢) ئەنجا هەموو ئەوانەش بە زمان و شێواز و لە کەش و هەواو سروشتێکی کوردانەدا پێشکەش کردووە و بەم کارەی ڕێبازێکی سۆفیزمی کوردانەی هێناوەتە مەیدان کەوا لە دوای خۆیدا هەم لە لای خانی و هەم لە لای مەحویش بەهەمان نەفەسی کوردانەوە دووبارە بۆتەوە.

ئەنجام

لە کۆتاییدا دەتوانین چەند ئەنجامێک دەستنیشان بکەین کەوا لە درێژەی ئەم باس و لێکۆلینەوەیەماندا پێی گەیشتووین، ئەویش لەم چەند خاڵ و بڕگانەدا:

١- شیعری کلاسیکی کوردی قۆناغی دووەمینی مێژووی ئەدەبی کوردی نووسراو پێکدەهێنێت کەوا لە کۆتاییەکانی سەدەی شازدەهەمەوە دەستدپێدەکات. بەر لەمە ئێمە قۆناغێکمان لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا هەیە بەناوی (قۆناغی ئەدبی کۆنی کوردی) کەوا شیعر و ئەدەبیاتی هەردوو ئەزموونی ئەدەبیی لەک و لوڕ و ئەدەبیاتی گۆران دەگرێتەوە، کەوا قۆناغی یەکەمینە و تیایدا شیعر و ئەدەبی کوردی خاوەنی کۆمەڵێک تایبەتمەندی و خەسڵەتی ئەدەبی و هونەری نەتەوەیی ڕەسەن و خۆماڵی و تایبەتە، دوور لە کاریگەری ئەدەبی و ڕۆشنبیری بیانی (عەرەبی و ئیسلامی).

٢- مەلای جزیری لە ڕێگەی دیوان و بەرهەمی شیعرییەوە بووە بە مامۆستای یەکەم و دامەزرێنەری ئەم قۆناغ و قوتابخانەیەی شیعری کلاسیکی کوردی، هەر لەسەر دەستی ئەویشەوە هەموو هونەرەکانی شیعری کلاسیکی ڕۆژهەلات هاتۆتە ناو ئەدەبی کوردییەوە.

٣- جزیری هونەر و بنەماکانی شیعری کلاسیکی ڕۆژهەلاتی، لە بەر هۆکار و تایبەتمەندییەکانی زمانەوانی و نەتەوایەتی و کۆمەڵایەتی، ناڕاستەوخۆ بەشێوەیەکی هەموار و دەسکاریکراوەوە لە شیعر و ئەدەبی فارسییەوە وەرگرتووە، ئەنجا هاتووە سامان و ئەزموونێکی تازەی لە ئەدەبی کوردیدا بنیاتناوە کە لە پاشان بووە بە قۆناغ و قوتابخانەی شیعری کلاسیکی کوردی.

٤- جزیری لە بەکارهێنانی نیزامی کێش و سەروا، هونەرەکانی ڕەوانبێژی، قالب و فۆرمی شیعری، مەبەست و ناوەرۆک و بیری سۆفییەتی، داهێنانی کردووە و هونەر و دەستڕەنگینی بێ وێنەی لەشیعری کوردیدا نوواندووە.

٥- بەم داهێنان و دەستپێشخەرییە جزیری هەموو بنەماکانی شیعری کلاسیکی کوردی دامەزراندووە تاوەکو لەدوای خۆی بوون بە نەریت و قوتابخانەیەکی ئەدەبی بەپیت و دەوڵەمەند، شاعیرانی کورد بۆ ماوەیەکی دوور لەسەری ڕۆیشتوون و پیڕەویان لێ کردووە.

٦- بۆیە بەحەق نازناو و ناونیشانی مامۆستای شیعری کلاسیکی کوردی تەرخان و تایبەتە بە مەلای جزیری، لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا.

سەرچاوەکان

أ- کوردی:

- ئاشنا، ئومێد، ٢٠٠٢، گۆران – نووسین و پەخشان و وەرگێڕاوەکانی، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر.
- ئەزیزان، هەرکۆڵ، گۆڤاری (هاوار)، ساڵ (٩)، هەژمار (٣٣).
- بالەکی، یادگار رسول (د)، ٢٠١٥، لەنگییە عەرووزییەکانی یەکێک لە چاپەکانی دیوانی جزیری، گۆڤاری زانکۆی ڕاپەڕین، ژمارە (٥).
- چالی، شەعبان، ٢٠٠٨، شێوازی شیعری جزیری، دەزگەها سپیرێز، دهۆک.
- چەلکی(١)، مەسعوود یاسین، ٢٠١٢، ڕۆلی هونەرێن ڕوونبێژی دچێکرنا هۆزانا کوردیدا، ئەکادیمیای کوردی، هەولێر.
- چەلکی (٢)، مەسعوود یاسین، ٢٠١٢، زانستی جوانکاریێ دهۆزانا کوردیدا، رێڤەبەریا چاپ و بەلاڤکردنێ، دهۆک.
- حەمە کەریم، حەمە سەعید، ١٩٨٦، دیداری شیعری کلاسیکی کوردی، دار الحریة للطباعة، بغداد.
- خەزنەدار، مارف (دکتۆر)، ٢٠٠١، مێژووی ئەدەبی کوردی، ب١، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر.
- خەزنەدار، مارف (دکتۆر)، ٢٠٠٢، مێژووی ئەدەبی کوردی، ب ٢، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر.
- جۆسکی، تەحسین ئیبراهیم، ٢٠١١، دیوانا مەلایێ جزیری، دەزگەها سپیرێز، دهۆک.
- رەسول، عیزەدین (پرۆفیسۆر)، ٢٠١٢، مێژووی ئەدەبی کوردی، بەرگی یەکەم، سلێمانی.
- ڕەشید، مەسعوود جەمیل، ٢٠١٤، ڕۆڵی تەوەرێن هەڵبژارتن و ڕێزکردنێ دچێکرنا ڕیتما هۆزانا کوردیدا، ئەکادیمیای کوردی، هەولێر.
- شوان، ئیبراهیم ئەحمەد (د)، ٢٠١٠، فەرهەنگی سۆفیانەی دیوانی جزیری و مەحوی، ئەکادیمیای کوردی، هەولێر.
- عەبدوڵلا، حەلیما خورشید، ٢٠١١، بەراوردە یەکا کێشناسی دناڤبەرا عەرووزا کوردی و فارسی، دەزگەها سپیرێز، دهۆک.
- گەردی، عەزیز، ١٩٧٢، ڕەوانبێژی لە ئەدەبی کوردیدا، بەرگی یەکەم، بەغدا.
- گەردی، عەزیز، سەرواسازی لە شیعری جزیریدا، گۆڤارا زانکۆیا دهۆک، بەربەندا (٢)، ژمارە (٦).

- موتابچی، ئەمین علی (دکتۆر)، ١٩٧٣، شاعیرانی کورد و ئەدەبیاتی فارسی، گۆڤاری کۆلیجی ئەدەبیات، ژمارە (٦)، بەغدا.
- موتابچی، أمین علی (دکتۆر)، ١٩٩٤، مەلای جزیری ئوستادی غەزەلی کوردی، گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق، بەرگی بیست و پێنجەم و بیست و شەشەم، بەغدا.
- مەولوود، عەبدوڵلا خدر، ٢٠١٢، الا یا ایها الساقی و دوازدە بابەتی تر، لە بڵاوکراوەکانی بزاڤی ڕۆشنبیری نوێخواز، هەولێر.
- وەلاتژێری، ئەختیار ئەحمەد ئەحمەد، ٢٠١٧، پێگەییێت تەصەوفێ ددیوانا شێخ ئەحمەدێ جزیریدا، چاپخانا هاوار، دهۆک.

ب- عەرەبی:

- باطاهر، بن عيسى (د)، ٢٠٠٨، البلاغة العربية، دار الكتاب الجديدة المتحدة، بيروت.
- خلف، عبدالحسن حسن (د)، ٢٠١١، القصيده الجاهليه في النقد العربي القديم، دار الفارابي، بيروت.
- رسول، عزالدين مصطفى (دكتور)، ١٩٩١، المسائل النظرية في الاداب الشرقية (ترجمة)، دار الشؤن الثقافية العامة، بغداد.
- طبانه، بدوي (الدكتور)، ١٩٦٩، قدامة بن جعفر والنقد الادبي، مكتبة الانجلو مصرية، القاهرة.
- قنديل، اسعاد عبدالهادي (دكتورة)، ١٩٧٥، فنون الشعر الفارسى، مكتب الشريف وسعيد رأفت، القاهرة.
- ميكائيل، نايف طاهر، ٢٠٠٥، الشيخ الجزرى، دار سپيريز للطباعة والنشر، دهوك.
- هردي، احمد، ٢٠٠٤، العروض في الشعر الكردي, مطبعة وزارة الثقافة، اربيل.

ملخص البحث

الشيخ احمد الجزيري

رائد الشعر الكلاسيكي الكوردي

المدرسة الكلاسيكية في الشعر الكوردي, وهي المرحلة الثانية من تاريخ تطور الادب الكوردي, تبعا للتأثيرات الحضارية والثقافية للادب والثقافة (العربية – الاسلامية) في أواخر القرن السادس عشر. ويعتبر الشاعر العالم والعارف الرباني الشيخ احمد الجزيري رائدا بلامنازع لتلك النهضة الادبية, حيث امتاز الشعر الكوردي بامتلاكه ولاول مرة, لجميع الفنون والمهارات الادبية للشعر الكلاسيكي للشعوب الشرقية (العربية والفارسية والتركية).

لقد جسد الشيخ الجزيري في نتاجه الشعري جميع الاصول القواعد المتأصلة للمدرسة الادبية الكلاسيكية – الشرقية, والتي تتمثل في استحداث واتباع الخطوات والاسس الادبية والفنية التالية:

- اتباع البنية الشكلية الاساسية للغزل والقصيدة التقليدية, الا وهي البنية الشكلية المتمثلة بـ(عمود الشعر) او (الشعر العمودي).
- اتباع الاوزان والبحور الشعرية العروضية في تنضيم الشعر الكوردي, وبالاخص تلك الاوزان والبحور التي تنسجم مع الخصائص الفونولوجية للغة الكوردية.
- الاستفادة القصوى من الفنون والصناعات الادبية البلاغية وذلك بهدف تمتين البنية الفنية للغزل والقصيدة الكوردية والدفع بهما الى بلوغ مدياتها القصوى.
- استحداث القوالب والاشكال الادبية المتعددة, الى جانب القوالب الشعرية التقليدية المعروفة كالغزل والقصيدة, وذلك من امثال المربع, والمخمس والمسدس, والملمع, والمسمط, والترجيع والتركيب بند... وغيرها.
- عمل الشيخ الجزيري على تأصيل الفكر الفلسفي – الصوفي في الشعر الكوردي. ويعتبر ديوانه في هذا المضمار معجما للمفردات والافكار, والتوجهات الصوفية والعرفانية.
- أما من حيث الاغراض والمضامين الشعرية, فقد تناول الجزيري في شعره جميع الافكار والموضوعات الشعرية، وطرق ابواب جميع ضروب الشعر, من وصف وفخر, ومدح ومراثى, الى جانب الغزل بوجهيهما المجازي والحقيقي, ناهيک عن الاغراض الدينية والعرفانية.
- وقد استسلهم الجزيري كل تلک الفنون والقواعد والاصول الادبية عن طريق الادب الفارسي, بشكل معدل عن الاصول العربية الاولية, لاسباب تتعلق باشتراک للاصول التاريخية للشعبين الكوردي والفارسي, واشتراک اللغتين في البنى والقواعد, وانسجاما مع الخصائص الفنية والمزاجية للشعب الكوردي.

- ولهذا اقدم الشيخ الجزيري على استحداث آفاق جديده أمام تطور الشعر والادب الكوردي والولوج الى عوالم الرحبة للكلاسيكية الادبية حيث اصبح اسهاماته في هذا المجال مدرسة ذات ابعاد ادبية – وفنية متكاملة, لتمتد من بعده الى زمن بعيد, حيث سار الشعراء الكورد من بعده على نهجه.

الدراسة الحالية تدور حول مبادرات واسهامات الشاعر الجزيري في هذا المجال, وتتكون من مقدمة وفصلين رئيسيين, كل فصل تضم محاور عده, وتليها بضع نقاط على شكل خلاصة واستنتاجات البحث ومن تم تختتم بمختصرين للبحث باللغتين العربية والانكليزية.

Abstract

Al-Shaikh Ahmed Al-Jaziry

The pioneer of the Kurdish classical poetry.

The classical poetry emerged in the Kurdish poetry as a second developing stage of the Kurdish literature. The development was due to the Islamic and the Arabic civilizational and cultural effects late of the sixteenth century. Ahmed Al-Jaziry considers the pioneer of the that literary risen, when the Kurdish poetry had all the features of the eastern classical poetry like the Arabic, Persian and the Turkish.

Al-Jaziry embodied, in his poetry, all the types and the characteristics of the eastern literary classical school, which follow the artist and the literary foundations:

١- To follow the fundamental construction of the court poetry and the traditional poetry like in the traditional Arabic poetry.
٢- Follow the meter and the prosody in rhyming the Kurdish poetry, especially those which mesh with Kurdish phonological characteristics.
٣- Make use of the literary and the rhetoric arts for distinguishing the structure of the Kurdish court poetry.
٤- Innovation of new literary forms along with the classical ones which is known as court poetry.

Al-Jaziry worked to enhance sophism in the Kurdish poetry and his book can have considered as a glossary of the sophism terms and ideas.

Concerning the content of Al-Jaziry's poetry, it dealt with different types of poetry like description, pride, praise, both the metaphorical and the real court poetry, and the religious poetry.

He was inspired all those rules and arts from the Persian adapted poetry for the common history, linguistic structures and rules of the two nations the Kurdish and the Pesian.

Al-Jaziry was the reason of the newly visions of development for the Kurdish poetry and literature, and the mesh with the classical literature. His contributions become a literary school for the next generation to follow.

This research deals with the contributions of the poet in the field of innovation, it consists of two chapters preceded by the introduction and the research sums up some important points as a conclusion, which followed by the abstracts in both Arabic and English languages.

C. V

- پ. د. عثمان حمد خضر دەشتی
- ساڵی ١٩٥٢ لە هەولێر لە دایکبووە.
- بەکالۆریۆس و ماجستێر و دکتۆرای لە زانکۆی سەلاحەدین – هەولێر وەرگرتووە.
- لەچەندین کۆنفرانسی زانستی ناوخۆیی و نێودەوڵەتی بەشداری کردووە.
- تا ئێستا (٢٠) باس و توێژینەوەی زانستی لە گۆڤارە ئەکادیمییەکاندا بڵاوکردۆتەوە.
- خاوەنی (١٠) کتێبی چاپکراوە لەبواری شیعر و ئەدەبیاتی کوردیدا.
- ئێستا مامۆستای وانەبێژە لە بەشی کوردی/ فاکەڵتی پەروەردە/ زانکۆی کۆیە.

پ. د. عثمان دەشتی

Osman.hamad@koyauniversity.org

٠٧٥٠٤٥٢٠٧٦٩

View publication stats